

Örökség és történelem: az emlékezet technikái

A kulturális örökség fogalmának mind a tudományos, mind a köznyelvben való látványos elterjedése vajon hogyan hatott a történeti diszciplínára az elmúlt évtizedekben? Ezúttal ennek a sokak által elemzett (1) és igen ellentmondásos kapcsolatnak a részletes kibontása helyett csupán a címben jelzett problémakör három aspektusával kapcsolatos gondolataimat összegezhetem.

A vizsgált kérdések a következők:

– Hogyan foglalhatók össze azok az okok, hatások és reakciók, melyek a kulturális örökség fogalmának a történelem privilegizált mezőjébe való behatolásához vezettek, illetve azzal együtt jártak. Milyen szerepet játszik ebben a folyamatban az elmúlt évtizedek emlékezet-konjunkturája?

– Melyek azok a legjelentősebb okok, amelyek a kulturális örökség fogalmának gyors és szédületes mértékű sikeréhez vezettek? Ezen okok elemzése során hogyan mutatkozik meg a történeti diszciplína szerepének módosulása?

– A kulturális örökség és a történelem kapcsolatának vizsgálata során újra és újra a múlt felidézésébe, illetve az emlékezeti technikák ehhez kapcsolódó problémájába ütközünk. Így szinte magától adódik, hogy az előadást a múlt megkonstruálásának néhány episztemológiai jellegű problémája zárja.

Örökség és történelem

Az 1960-as évektől a történésznek azzal kell szembesülnie, hogy már nem ő a történelem egyedüli autoritása: egyre több társadalmi szereplő ítéli meg úgy, hogy a – főleg közeli – múltra vonatkozóan olyan hiteles leírást, értelmezést, sőt elemzést ad, amelyet történészműnek nevez. Példaként említhetjük az újságírókat, akik mind gyakrabban veszi fel a kortárs történetíró szerepét, a tanúkat, akik már nemcsak forrása, hanem egyre inkább reprodukálója is a múltnak, ahogy azt a Spielberg-féle Holokauszt Archívum esetében megfigyelhetjük. Ide sorolhatjuk továbbá a politikust, aki törvényt hoz a múltról (a francia Nemzetgyűlés például törvényben mondja ki, hogy az 1910-es és 1920-as években valóban bekövetkezett az örmény népirtás), valamint az igazságszolgáltatót, aki a történelemmel kapcsolatos érzelmeit ítélet formájában fogalmazza meg, ahogy azt a Papon-per kapcsán láthattuk. Az említett példák zavarba hozzák, elbizonytalanítják a jelenkort kutató történészt, hiszen saját szerepének megkérdőjeleződésével kell szembesülnie. Nem csoda, ha valamelyik totalitárius rendszer áldozatainak rehabilitálása alkalmával akár a tanúk között találja magát, hogy – egyfajta igazságügyi szakértőként – vallja meg, hogy valójában mi történt, és ezzel kilépjén hivatása keretei közül.

A jelenkori történelem mindig különleges, hisz a kortársak – és főleg a döntéshozók – mindig is igényt tartottak arra, hogy befolyásolják a korszak képének megkonstruálását. Van azonban egy új szereplő, az örökség-alkotó, aki nemcsak a múlt közelebbi szeletét formázza kedvére, hanem a múlt egészére tart igényt, és ezzel kihívást intéz a történész,

illetve a múlt addigi szakavatott tulajdonosai, a művészettörténész, a régész, a muzeológus, a könyvtáros és a levéltáros felé. A történetírás és az említett diszciplínák, valamint az örökség viszonya – így nem meglepő módon – feszült.

Eleve kérdéses, hogy az örökség miért jelent többet vagy mást, mint a kultúrtörténet és annak hagyományos elsajátítási módjai. Voltaképpen a meglévő kulturális hagyomány sajátos birtokba vételét tekinthetjük az örökségalkotás lényegének – miközben új feltárási műveletekkel is bővíti ezt a hagyományt és önmagát. Jól adja vissza ezt a „patrimonialisation” francia kifejezés, mely neologizmus a kulturális örökség létrehozásának folyamatát írja le. A birtokbavétel aktusa és gesztusa az identitás formálásának jegyében történik. Az örökség az identitás pontjánál látszik érintkezni az emlékezettel; de az „örökségben” nem szükségképpen hangsúlyos az emlékezés szubjektív, mentális, pszichológiai oldala (igaz, ez az emlékezetben sem mindig érvényesül), inkább az örökös és az örökhagyó viszonyát hangsúlyozza az eredetét adó jogi modell, a patrimonium szerint.

Az örökség és a történetírás közti, fentebb leírt feszültségforrás összefügg azzal a problémával, amit annál súlyosabbnak, az örökség legnagyobb csapdájának vélhetünk: az örökség teleologikus irányultságával. Ebben már-már az utód érzi úgy, hogy tőle függ elődei léte. A múlt eseményei elvesztik azt az autonómiát, amelyet a történész tart fenn számukra és teleologikus viszonyrendszerben rendeződnek el.

Leginkább úgy tehetjük otthonossá múltunkat, ha kiválogatjuk belőle a számunkra legmegfelelőbb emlékeket. Az eredet és az állandóság, a győzelem és a balsors elevenen őrzött legendái a jelent vissza-, a múltat előrevetítik, és olyan ősökkel állítanak bennünket egy sorba, akiknek az erényeit sajátunknak tekintjük és akiknek bűneitől tartózkodunk. Könnyen előfordul, hogy a kapcsolatnak ezt a közösségét történelemnek nevezük, de ez valójában nem az, hanem örökség. A kettő közötti alapvető különbség abban rejlik, hogy a történeti kutatás feltárja és magyarázza az idővel mind jobban homályba

Az eredet és az állandóság, a győzelem és a balsors elevenen őrzött legendái a jelent vissza-, a múltat előrevetítik, és olyan ősökkel állítanak bennünket egy sorba, akiknek az erényeit sajátunknak tekintjük, és akiknek bűneitől tartózkodunk. Könnyen előfordul, hogy a kapcsolatnak ezt a közösségét történelemnek nevezük, de ez valójában nem az, hanem örökség. A kettő közötti alapvető különbség abban rejlik, hogy a történeti kutatás feltárja és magyarázza az idővel mind jobban homályba vesző múltat, míg az örökségalkotás azért hozza napvilágra a múlt eseményeit, hogy aktuális célokhoz igazíthassa őket.

vesző múltat, míg az örökségalkotás azért hozza napvilágra a múlt eseményeit, hogy aktuális célokhoz igazíthassa őket. Az örökség létének értelmét egészen más adja, mint a történelemét. A középkori ereklyékhez hasonlóan nem eredetisége, hanem jelenlegi hasznossága alapján méretik meg.

Az örökség azzal, hogy gyakran korábban diszkvalifikált eszközökkel behatol a történelem és társult diszciplínáinak terebélyesedésébe, a jelen számára feltárt és interpretált múltba, állásfoglalásra készíti a kutatókat. Az örökségesítést és a történetírást összekeverő kritikusok az örökséget ámitásnak, eszmeiségét pedig egyenesen megtévesztőnek tekintik a tudományos feldolgozással szemben. Az örökség hívei viszont sokkal hasznosabbnak tartják az előbbit, mint a történészszakma által feltárt, konok és kiszámíthatatlan múltat, amely túl távoli ahhoz, hogy megértsék, túl idegen, hogy példaértékű legyen, túl szárnalmas, hogy csodálják vagy túl félelmetes, hogy felidézzék. Az örökségesítés főbb elemzői (2) azonban jórészt egyetértenek abban, hogy két külön folyamatról van szó, ám egyikük sem választható el a közösségi kapcsolatoknak, az identitásnak, a kontinuitásnak, tehát a megélt múltnak a megkonstruálásától.

A 19–20. század fordulóját megelőző, illetve követő évtizedekben intézményesült, a nemzeti hagyomány konstrukcióját, a tárgyi és szellemi emlékeket katalogizáló, őrző és értelmező tudományterületek kialakulását azok gyors szakosodása, majd elkülönülése követte. Most, egy évszázaddal később, a „nemzeti” fellazulásával és átértelmezésével ugyanezen tudományterületek, vagy – ha úgy tetszik – szakmák az örökségesítéssel találják magukat szemben, ami akár kölcsönös közeledésükhöz is vezethet.

A kulturális örökség sikerének okairól

A kulturális örökség fogalmának kialakulására most nem térnék ki, mivel ezt mi is, (3) mások is már számos alkalommal megtették. Csak annyit szeretnék összegzésként elmondani, hogy a kulturális örökség intézményesülésének sikertörténete a második világháborút követő szerény kezdetek után az 1970-es évek legvégén gyorsul fel: a hagyományos kulturális intézmények (múzeumok, képtárak, levéltárak, könyvtárak stb.) egyre nagyobb részére terjeszkedik ki, és napjainkra akár a kulturális élet egészét is magába foglalja. A kulturális örökség e bámulatos elterjedésének számos oka közül itt azt az ötöt szeretném kiemelni, amely rávilágít arra, hogy miért következett be a korábban a történettudomány és társult diszciplínái által uralt terület újrafelosztása.

Az emlékezet popularizálja a múltat

A bevezetőben említettük, hogy az örökség fogalmának elterjedését megelőzte és bizonyos értelemben megelőlegezte az emlékezet szerepének felértékelődése, illetve annak behatolása a történelem értelmezési mezőjébe. Ez az átrendeződés fontos indikátora a régi/új közösségi identitások kialakulásának.

A második világháború, a holokauszt és a kommunizmus rémtetteinek rekonstruálásához elengedhetetlen a szemtanúk tanúságtétele, ami az emlékezés parancsát rója a túlélőkre. A tanúságtétel, az egyéni emlékezet megnyilvánulása egyre gyakrabban cenzúrázatlanul, azaz szakvélemény nélkül válik közkinccsé. A tanúságtétel, az egyéni emlékezet tehát korábban nem látott autonómiára és érdeklődésre tett szert, szervesen beépült a történelembe.

Az egyéni és a különböző méretű és szervezettségű közösségekhez kapcsolódó emlékezet és tanúságtétel a megemlékezés folyamatát is módosította. A megemlékezés eredendően vallási jellegű volt, majd a nemzetállam-építés során laikussá, nemzetivé vált, melynek során az állam egyedül kívánta megállapítani és biztosítani a nemzeti emlékezetet. Ebben játszott döntő szerepet a nemzeti történelem. Ma már a megemlékezés egyre inkább az örökség köré szerveződik, ami a megemlékezések formáinak megsokszorozódásával és bizonyos értelemben elnemzetietlenedésével jár együtt. A nemzeti történelemként megszületett diszciplína pedig egyre kevésbé vonzó egy kulturális örökség-alapon emlékező közösség számára.

A „nemzeti” tudományok jellege megváltozik a nemzetépítés módosulásával

Az örökség a nemzetépítés folyamatában a 20. század közepén beállt hiányt tölti ki, illetve magát a folyamatot állítja új pályára, mely akár annak felszámolásával is járhat. Az 1940-es évekig két nemzettudat-felfogás létezett Nyugat-Európában, ahogy arra *Krzysztof Pomian (4)* rámutat. Az első egy nemzeti „szellem” meglétét feltételezte, mely a nemzeti közösség minden tagját áthatotta és megszabta gondolkodásukat. A második felfogás egyfajta öröklődő nemzeti „karakterrel” számolt, melynek jól körülhatárolható fizikai és viselkedési jegyei voltak. A nemzeti identitás e két felfogása közötti ellentét már a 18. században is megfigyelhető, majd felerősödik a 19. században, a múlt század első felében pedig több nemzetet polgárháború formájában oszt meg.

A kulturális örökség mindkét tábor szempontjából másodlagos maradt a nemzeti „szellemet” megtestestítő hagyományos intézményekhez, illetve a nemzeti „karakter” lenyo-

matának tekintett fajhoz képest. Az előbbi képviselői a szellemi fensőbbiség megnyilvánulását, az utóbbi a többi nép alacsonyabb rendű voltának kifejezését látták benne. A második világháborút követő évtizedekben mindkét nemzeti identitás-felfogás hitelét veszítette, mind a politikai, mind a tudományos diskurzusokban. A nemzet azonosságát nem a közös „szellem” vagy „karakter” jelenti, hanem a megélt múlt és a közös jövő, ami az egyén, illetve a kisebb közösség választása során jelenik meg. A kulturális örökség meghatározásának elve ugyanis nem a kifelé hirdetett azonosság, hanem a felvállalt belső különbözőség, ami indokolja e fogalom jelenkori nyugati sikerét. A nemzeti történelem terhelt, megosztásos jellegénél vonzóbb lehet a semleges nemzeti örökség.

A fogalom hazai alakulásának történetéből érdemes még egy momentumot felidézni, amely ismét csak azt igazolja, hogy a fogalom jelentősége túlmutat az aktuálpolitikai változásokon. Az örökség-diskurzus a határon túli magyarságnak az anyaországhoz való tartozása kérdésével kapcsolódott össze, mikor a 2001-es státustörvény módosítására a kormányváltást követően, 2003-ban sor került. Míg a 2001-es jogszabály – preambuluma szerint – az „egységes magyar nemzethez való tartozást” kívánta biztosítani, módosított változata már „a magyar kulturális örökséghez való kötődést” tekintette „a magyar nemzethez való tartozás” kifejeződésének. (5) Vagyis, a nemzeti egység koncepciója – még ha területi vagy jogi egyesítést nem jelentett is és tartalma voltaképp homályos maradt – 2003-ban már túl direktnek, a szomszédos országok érzékenységét sértőnek tűnhetett, ezért elhagyták a szövegből és a határon inneni és túli magyarok közös kulturális örökségének gondolatával váltották fel. Csakhogy a „kulturális örökség”, az összetartozásnak ez a gyengített, óvatosabb megfogalmazása éppoly bizonytalan volt, mint az „egység” – ami nem is meglepő, ha visszatekintünk az örökség magyarországi definíciójának hiányosságaira.

A nemzeti kulturális örökség fogalmának alkalmazása a módosított státustörvényben, amely a határokon belül és kívül élő magyarok egységét hivatott kifejezni, a nemzetépítésnek a trianoni békeszerződés óta megoldatlan problémájára kínált egyfajta megoldást: arra tudniillik, hogy a magyar állam és a nemzet, az ország és a haza (pátria) területileg nem esik egybe. Az ország és a haza úgy is értelmezhető – az örökség kategóriáit használva –, mint a nemzeti lét kézzelfogható (tangible, „anyagi”) és szellemi (intangible) aspektusai.

Nehéz lenne megjósolni, hogy a haza ilyen összekapcsolása a kulturális örökséggel, amely már önmagában is igen problematikus, betöltheti-e az ország és a haza közötti, régóta létező űrt vagy csak átmeneti megoldást kínál a nemzet részeinek integrációjára. A kulturális örökség nacionalizálása azt a kérdést veti fel, vajon érdemes-e újra átgondolni a patria és a patrimonium közti kapcsolatot, amely etimológiai szempontból oly egyértelműnek tűnik.

Az örökség-fogalom rendkívül rugalmas

A kulturális örökség-fogalom elterjedésének másik kulcsa, hogy általa bármely közösség számára lehetővé válik egyéni emlékezetéből fakadó, épp aktuális identitásának intézményesítése. Nem véletlen tehát, hogy a kulturális örökség kifejezés egyaránt megtalálható a helyi-regionális, a nemzeti, a kontinentális és a legszélesebb körű nemzetközi szinten is. E közösségek szerveződési formái azonban igen eltérnek egymástól, ami az örökség-fogalom alkalmazás- és értelmezésbeli eltéréseit magyarázza. A fogalom univerzális jelenléte azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a társadalmi szereplők ugyanazt értik örökség alatt a különböző szinteken. Az örökség körül kialakuló diskurzusok egyesítik magukban az adott szint belső hagyományát és a szintek közötti elengedhetetlen párbeszéd feszültségét.

Az örökség kezelése és feldolgozása a közösség nagyságától és szervezettségétől függetlenül ugyanazt az elvet követi. A kulturális örökség a közösség számára fontos jelen-

téssel bíró tárgyak vagy tárgyakkal kifejezett immateriális dolgok készlete. Az örökség feldolgozása során az eredeti tartalom valami újjal, a birtokbavevő értelmezésével gazdagodik. Az örökség valójában nemcsak arra szolgál, hogy feltérképezze a birt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, meghatározza az örökhagyó/örökös önazonosságát, sokszor anélkül, hogy az ennek tudatában lenne. Végül már anélkül is lehetséges az örökség konstrukciója, hogy háttérben, aranyfedezetként valóban ott állna a közösségi emlékezet: sőt, esetenként megfigyelhető, hogy az emlékezet és a hagyomány pótlására alkotják meg az örökséget. Az örökség így a hivatalos történelemmel nem vagy csak részben rendelkező közösségek (rurális, kisebbségi, nem a nyugati kultúrkörhöz tartozó stb.) számára is a múltban gyökerező identitás létrehozását, illetve legitimációját teszi lehetővé.

Az örökség-fogalom piacképes

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a turizmus révén az egyik legdinamikusabb gazdasági ágazat hasznosítja a kulturális örökséget. Gazdasági érdekévé vált, hogy minél több látványosság, emlékezetre méltó hely kerüljön be egy adott ország turisztikai kínálatába, mely a piac logikáját követve inkább nyúl a könnyedebb örökség, mint a problematikus és száraz történelem felé.

Az örökség meghatározását ma már erre szakosodott vállalatok végzik a helyi önkormányzatokkal közösen. A történésznek és a többi társadalomtudósoknak, bölcsésznek itt a hiteles dokumentáció elkészítésében jut szerep, melyben nem feltétlenül kell megjelenie a nemzeti jellegnek. Ahhoz a váltáshoz hasonlóan tehát, amikor a történetírás a dinasztiai és a keresztény monarchiák történetéről áttért a nép és a nemzet történetéhez, most a kollektív emlékezet e formájának egy újabb tágulását figyelhetjük meg, ahova egyébként az immár autonómmá váló helyi örökség története is felkerül.

Az örökség elterjedése mentalitástörténeti fordulatot jelez

A kulturális örökség elterjedésének az imént felsorolt kortárs mentalitásbeli, társadalmi és gazdasági okai mellett egy olyan aspektusát is meg kell említenünk, amely a jelenséget a nyugati gondolkodás hosszú időtartamán belül is elhelyezi. Az időhöz való viszony posztmodern állapotát *François Hartog*, francia történész a prezentizmussal, azaz jelenközpontúsággal írja le. (6) Elmélete szerint az idő múlt-jelen-jövő hármában való érzékelésének a Nyugat történetében eltérő korszakait különböztethetjük meg. A középkor múltorientáltságát a 17. századtól kezdve felváltotta az egyre erősebben érvényesülő jövő felé fordulás, amit a „gyorsuló idő” metaforával írhatunk le. A 20. század közepére a jövőbe vetett hit meggyengült, a „szép új világ” nem érkezett el, sőt számos olyan – korábban nem ismert – probléma jelent meg, ami az addig fényesnek tartott jövőt veszterhessé, kiszámíthatatlanná tette, és felértékelte az – elérhetetlenül távol került – múlt maradványait még őrző jelent.

Ennek a jelenközpontúságnak az egyik legnyilvánvalóbb jele Hartog szerint a kulturális örökség szédületes sikere az elmúlt évtizedekben. Eszerint olyan mentalitástörténeti fordulóponthoz értünk, amelynek jelentősége a reneszánszsal vagy a felvilágosodással ér fel, és amely múlthoz való viszonyának az örökségesítés jobban megfelel, mint az előző korszakhoz kötődő szaktudományos leírás.

Az emlékezet technikái

A kulturális örökség fogalmának elterjedése tehát mindenképp arra ösztönöz, hogy gondoljunk át a modern kori történetírás premisszáit és engedjük át magunkat a történet-tudomány esetében is a mind ellenállhatatlanabb diszciplináris kutatásnak. *Reinhart Koselleck* arra – az azóta többek által vizsgált – váltásra hívja fel a figyelmet, ami a magistra vitaeként értelmezett történelmet elválasztja a modern történetírástól. Az előbbi fo-

lyamatosságot feltételez a múlt és a jelen között, míg az utóbbi, önközpontú történetírás, a szaktudománnyá váló Geschichte, már önmagában értelmezendő és a múlt és a jelen közötti szakadásból indul ki. Itt a múlt homályos és távoli területként jelenik meg, amelyet saját fogalmain keresztül kell elemeznie a szakembernek ahhoz, hogy az a jelen számára érthetővé váljon.

A múlt „szakemberek” által való kisajátítása természetesen nemcsak egy maroknyi történész karizmájának köszönhető, hanem szervesen kapcsolódik abba a folyamatba, amely a hagyományoktól való tudatos elszakadással egyedülálló módon jellemzi a 18. századtól kezdve a nyugati társadalmat, amely *Saint-Simon* szavaival élve „kiemelte a múltból az aranykort, és áthelyezte azt a jövőbe”; (7) ami pedig *Tzvetan Todorovot* idézve „más képessége javára visszaminősítette az emlékezetet”. (8) A hagyomány szerepét az új tudomány vette át, melynek Descartes szerint „nincs szüksége az emlékezetre”. (9) A tudás átadásnak módja itt tehát nem a hagyományos, értsd jórészt szakrális tudás hermeneutikai értelmezését jelenti, hanem az emberiség kulturálódásának előmozdítását. Az emberi nem megkülönböztető vonása pedig a tökéletesedés képessége. Ezen képesség episztemológiai megfelelője a tudásátadás szempontjából az előző nemzedék meghaladásának imperatívusza, függetlenül attól, hogy az egy adott paradigmán belül vagy annak szétfeszítése eredményeként jön létre.

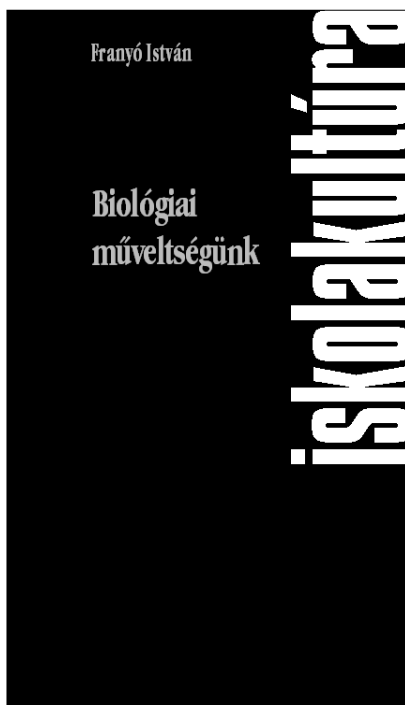
A jövőbe helyezett aranykor ugyanakkor kiüresedő ígéretté vált, ahogy arra az örökség tobzódásában is megfigyelhető prezentizmus hívja fel a figyelmet. Az örökségesítés egyik jellegzetessége épp az, hogy felszabadítja az emlékezetet, ami nem ritkán túlbujánzásával próbálja betölteni a múlt és a jelen között tátongó szakadékot. A múlt azonban elérhetetlen, a jövő pedig vészterhes, így egyre szélesebbre tágítjuk a jelent, ahol – a világörökség kiterjedésének logikáját követve – először megjelent a tárgyi örökség (műtárgy, épület, város, városkép), majd a környezet (védett területek és növények), aztán az állatok (védett fajok), majd maga az ember (hagyományos gazdálkodást őrző tájak mint a világörökség vagy a nemzeti örökség védett helyszínei) és utoljára a szellem, a „megfoghatatlan örökség” (intangible heritage).

A jelen tágításának vágya azonban nem feltétlenül jár együtt a modern, értsd a felvilágosodástól datálható tudásátadási folyamat átértékelésével. A múlt és jelen folyamatosságát ugyanis nem a forma vagy ha úgy tetszik, az anyagi javak gondos katalogizálása és őrzése jelenti, hanem az előző nemzedékek autoritív jellegének elismerése, ami az évszázadok alatt belénk plántálódott meghaladási kényszerrel épp ellentétes. Kérdés, hogy a nyugatról indult örökségesítési áradat a globalizációhoz kapcsolódva épp azt a tudást fogja-e elmosni, amelynek vágya életre hívta, vagy sikerül-e megmenteni a töretlen emlékezet néhány szigetét, ahol a jelen megmaradt a múlt folytatásának és a tudásátadás tántványi láncolata nem szakadt meg.

Az örökség valójában nemcsak arra szolgál, hogy feltérképezze a bírt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, meghatározza az örökhagyó/örökös önazonosságát, sokszor anélkül, hogy az ennek tudatában lenne. Végül már anélkül is lehetséges az örökség konstrukciója, hogy hátterében, aranyfedezetként valóban ott állna a közösségi emlékezet: sőt, esetenként megfigyelhető, hogy az emlékezet és a hagyomány pótlására alkotják meg az örökséget. Az örökség így a hivatalos történelemmel nem vagy csak részben rendelkező (rurális, kisebbségi, nem a nyugati kultúrkörhöz tartozó stb.) közösségek számára is a múltban gyökerező identitás létrehozását, illetve legitimációját teszi lehetővé.

Jegyzet

- (1) Ha valakit részletesebben érdekel a kulturális örökség, illetve az itt tárgyalt probléma, annak melegen ajánlom azt a napokban megjelent antológiát, melyet Erdősi Péter barátommal és kollégámmal közösen szerkesztettem: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (2004, szerk.) *A kulturális örökség*, L'Harmattan, Budapest.
- (2) A kulturális örökség fogalmának gyors elterjedését egy egyre kiterjedtebb szakirodalom megjelenése követte. Erre vonatkozóan lásd: i.m. Tematikus bibliográfia.
- (3) I. m. Bevezetés, 7–13.
- (4) Pomian, Krysztof: Nemzet és örökség. In: Erdősi – Sonkoly, i. m. 85–95.
- (5) 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról, 1. §: „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása végett...”; 2003. évi LVII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény módosításáról, 1. §: „a szomszédos államokban élő magyarságnak a szülőföldjén való boldogulásának, Magyarországgal való kapcsolatainak fenntartásának, magyar nemzeti azonosságtudata megerősítésének, valamint a magyar kulturális örökséghez való kötődésének, mint a magyar nemzethez való tartozása kifejezésre juttatásának érdekében”.
- (6) Hartog, François (2003): *Régimes de l'historicité – Présentisme et expériences du temps*. Le Seuil, Paris.
- (7) Todorov, Tzvetan (2003): *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág, Budapest. 16.
- (8) U.o. 16.
- (9) René Descartes *Cogitationes privatae*jét idézi Le Goff, Jacques (1988): *Histoire et mémoire*. Gallimard, Paris. 154.

Az Iskolakultúra könyveiből